

TEMA MONOGRÀFIC

Presentació. La pràctica educativa en els règims dictatorials durant el segle xx¹

*Presentation. The educational practice in
dictatorial regimes during the 20th century*

Gabriel Barceló Bauzà

gabriel.barcelo@uib.cat

Universitat de les Illes Balears. IRIE-GEDHE (Espanya)

Sara González Gómez

sara.gonzalez@uib.es

Universitat de les Illes Balears. IRIE-GEDHE (Espanya)

Data de recepció de l'original: maig de 2019

Data d'acceptació: juliol de 2019

La pràctica educativa representa un intent sistematitzat i planificat per abordar el fet educatiu, d'acord a uns propòsits concrets. Qualsevol tipus de pràctica ha de ser analitzada com un fenomen condicionat i condicionant dins una societat i un context històric determinat. En aquest sentit, els períodes dictatorials representen seqüències temporals on el «marge de maniobra» dels mestres i les institucions educatives es redueix de manera dràstica. La voluntat

1 Aquest monogràfic s'ha coordinat en el marc del projecte *Cultura y prácticas escolares en el siglo xx*. EDU2017-82485-P, finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats (MCIU), l'Agència Estatal d'Investigació (AEI) i el Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER, UE).

per uniformitzar la vida pública en base a un mateix patró ideològic s'intentarà traslladar a la vida interna de les aules, essent aquesta una senya d'identitat dels règims dictatorials que s'anaren succeint a diferents parts del món al llarg del segle xx.

No obstant, les pràctiques educatives són pràctiques socials situades en un espai i temps concrets on hi intervé el factor humà, fet que provoca que existeixin tota una sèrie de patrons de comportament que actuen amb una certa independència respecte a la normativa i els discursos establerts. Per tant, el seu estudi no es pot basar únicament en l'anàlisi de la política educativa o les teories que estableixen com ha de ser la seva organització. Cal anar més enllà i entendre que les institucions educatives i els seus actors tenen les seves pròpies inèrcies i dinàmiques, ja que tal i com ha demostrat la historiografia educativa recent, l'escola és un organisme viu i en constant crisi que crea i alhora inventa la seva pròpia cultura.

Probablement aquesta és una de les principals raons que ha portat als historiadors de l'educació, durant les darreres dècades, a treballar amb una tota una sèrie de fonts lligades a aquells actors que foren protagonistes o bé observaren una determinada realitat educativa. Per regla general, s'ha associat al món de l'ensenyament tota una sèrie d'idees preconcebudes que no permeten visibilitzar la vertadera complexitat de les pràctiques, ja que aquestes tradicionalment s'han analitzat en base als discursos teòrics i didàctics, deixant en un segon pla els quefers quotidians produïts en el dia a dia de les institucions educatives.² Aquesta perspectiva d'anàlisi s'ha produït a conseqüència d'un gir historiogràfic en el qual els actors i la vida interna de les escoles han adquirit un paper central, amb l'objectiu de retornar el subjecte a l'experiència i a la memòria.³ Nous registres d'aquesta pràctica, més tangibles i directes –espais, mobiliari, instruments didàctics, llibres i quaderns escolars, memòries, etcètera–, són els que poden aproximar-nos-hi des d'una altra perspectiva.

Si bé la pràctica que exerceixen els docents forma part dels engranatges de la cultura de l'escola, juntament amb les lleis i el coneixement generat en l'àmbit acadèmic, el seu estudi en clau històrica no ha estat tant prolífic.

2 CHARTIER, Anne-Marie. «Fazeres ordinários da classe: uma aposta para a pesquisa e para a formação», *Educação e Pesquisa*, 26/2 (2000), p. 157-168.

3 ESCOLANO BENITO, Agustín. «La historia de la educación después de la postmodernidad», RUIZ BERRIO, Julio (ed.), *La cultura escolar de Europa. Tendencias historiográficas emergentes*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, p. 297-323.

Conseqüentment, l'objectiu d'aquest monogràfic es centra en reunir una sèrie d'estudis que ens ajudin a comprendre les dinàmiques de les pràctiques educatives, reconstruir el seu univers, entendre les ruptures i continuïtats, tradicions i innovacions, avanços i retrocessos, noves idees i el prestigi de velles imatges, així com la possible influència d'aquestes pràctiques en la construcció de l'imaginari social de l'escola. Si bé els estudis centrats en la normativa i discursos segueixen essent importants per a la historiografia, també és necessari que es complementin amb aquells que ens acosten al que succeeix dintre de les pròpies institucions.

Passant a la descripció del monogràfic, dir en primer lloc que aquest s'ha organitzat en base a un eix vertebral comú: les fonts emprades pels autors. Per a la seva distribució s'han contemplat tres tipus de registres: escrits (memòries de pràctiques, quaderns de rotació, quaderns de preparació de lliçons, llibres de text, entre d'altres), orals (testimonis personals) i visuals (fotografies). Un total de vuit treballs, de diferents procedències geogràfiques (Brasil, Espanya, Itàlia, Portugal i Xile) i redactats en quatre idiomes diferents (català, castellà, anglès i portuguès) conformen el monogràfic.

Dirigir la mirada als textos, quaderns i memòries que registren l'activitat diària dins l'aula s'ha convertit en una de les múltiples formes d'historiar la cultura i les produccions materials de l'escola, tot amb la finalitat de prestar atenció a la història del currículum, de les disciplines, així com de les pràctiques educatives.⁴ En aquesta línia, el primer article d'aquest monogràfic es centra en l'estudi de la pràctica desenvolupada pels mestres durant el franquisme en relació a la formació patriòtica. Concretament, s'analitza la commemoració del dia de la Hispanitat a través dels quaderns de rotació conservats al Fons Documental de Quaderns Escolars del Centro-Museo Pedagógico. Els autors, Bienvenido Martín i Isabel Ramos, de la Universitat de Salamanca (Espanya), consideren aquest tipus de materials com uns documents amb un eminent caràcter subjectiu, que fan referència a les «escriptures del jo», i que són de gran interès per a la historiografia ja que enllacen amb tres qüestions fonamentals d'estudi: la petjada del que va passar a l'aula, l'espai escolar com a memòria i el suport gràfic on s'escriu, com a producte i procés al mateix temps. En el seu article analitzen els quaderns del franquisme per tal d'observar la formació patriòtica rebuda pels alumnes a l'escola, els conceptes ensenyats, la finalitat subjacent, la prioritat sobre altres continguts o el procés de «modelat» infantil

4 OSSENBACH SAUTER, Gabriela. «Prólogo», KAUFMANN, Carolina (dir.). *Dictadura y educación. Los textos escolares en la historia argentina reciente*. Salamanca: FahrenHouse, 2018, p. 11.

mitjançant l'educació emocional que s'hauria emprat apel·lant al sentiment d'identitat nacional.

El següent text, signat per Katya Braghini de la Pontifícia Universidade Católica de São Paulo (Brasil) presenta una part de la història de l'Editora do Brasil, una coneguda editorial de llibres que publicà textos sobre la matèria d'Educació Moral i Cívica, en els quals es pot percebre els principis de la Doctrina de la Seguretat Nacional. El treball presentat analitza algunes superposicions polítiques, socials i econòmiques que tingueren lloc entre el món civil i el militar, fet que es pot comprovar en els textos escolars publicats entre 1960 i 1970. També es discuteix el paper que jugà la premsa, en aquest cas la premsa didàctica –un tipus de publicacions dirigides als professors on s'establien models de pràctica educativa concreta, per tal d'informar-los i formar-los de la millor manera per dirigir la seva pràctica a l'aula, així com els continguts a impartir–, la qual fou emprada per influir sobre l'opinió pública i alhora formar els futurs conciutadans. En paraules de l'autora, els llibres de text es convertiren en uns instruments que s'empraren tant per a l'enquadrament ideològic com per a l'ensenyança de l'Educació Moral i Cívica.

A través del fons de memòries de pràctiques redactades pels primers pedagogs instruïts en el franquisme –ubicades al fons «Romero Marín» del Museu-Laboratori d'Història de l'Educació «Manuel Bartolomé Cossío»–, els investigadors Carlos Sanz i Teresa Rabazas, de la Universitat Complutense de Madrid (Espanya), s'apropen a les pràctiques educatives que s'implementaren entre 1950 i 1959 al País Basc i Navarra. El seu treball analitza la visió que tingueren els estudiants de la Secció de Pedagogia de la Universitat de Madrid sobre la qüestió del bilingüisme, un tema present en el dia a dia de la realitat educativa i social, fet que observaren durant el seu període de pràctiques –recordem que Navarra i el País Basc són les dues úniques regions de l'Estat espanyol on es parla la llengua basca. Els autors de l'article, un cop analitzats els continguts que apareixen a les memòries dels estudiants, presenten una anàlisi que diferencia la qüestió lingüística a nivell contextual i educatiu. Per una part, es centren en com s'empen ambdues llengües en l'àmbit social i, per altra banda, analitzen la convivència entre el basc i el castellà a les institucions d'ensenyança primària basques i navarreses, així com la influència que exerceix el tema lingüístic en les pràctiques aplicades pels mestres. En el transcurs del treball també es posen de relleu dues variables que afecten el tema estudiat: les diferències geogràfiques, dins el propi context basc-navarrès, i la perspectiva de gènere.

Per la seva part, Gabriel Barceló i Francisca Comas, de la Universitat de les Illes Balears (Espanya), presenten l'arxiu del mestre Andreu Bosch Anglada. A través del seu treball posen de relleu el potencial que tenen per a l'estudi històric de les pràctiques escolars els arxius privats que conserven testimonis de l'activitat diària dins l'aula. A partir del llegat documental del mestre Bosch –el qual conserva diferents registres de la pràctica que aplicà aquest docent durant el franquisme (quaderns de rotació, de preparació de lliçons, àlbums, etc.)– es pot observar com la pràctica dels mestres està més determinada per la seva formació i experiència que no pels condicionants polítics del moment. Els autors evidencien que és a través dels estudis de caràcter etnogràfic, amb materials que reflecteixen el dia a dia de l'aula, com millor podem observar la diferència que hi ha entre les normatives que regulen el funcionament de l'escola i el que realment acaba succeint dins les aules. A l'article també s'apunta que és precisament a través dels registres conservats pels propis mestres com millor ens podem aproximar a algunes de les ruptures i continuïtats que es produïren en les pràctiques educatives desenvolupades en contextos dictatorials.

El següent article és el presentat per Lucia Paciaroni de la Università degli Studi di Macerata (Itàlia). Aquest treball s'engloba dintre d'una investigació més àmplia centrada en la recopilació de testimonis orals. El text de Paciaroni té com a objectiu analitzar la memòria escolar d'aquells mestres i alumnes que assistiren a l'escola primària a Itàlia entre els anys trenta i seixanta del segle passat. Per una part, a través dels testimonis dels alumnes, s'il·lustren les pràctiques punitives que implementaren els docents a la regió italiana de Le Marche durant els anys de la dictadura feixista i, per altra banda, mitjançant els testimonis d'antics mestres, s'analitzen quins elements de ruptura i continuïtat existiren entre el període feixista i el republicà respecte al tema dels càstigs físics. Es tracta d'un treball on s'exemplifica la utilitat que tenen les fonts orals per a l'estudi històric de l'escola i les seves pràctiques.

El treball presentat per Mauro Castilho Gonçalves (Universidade de Taubaté, São Paulo, Brasil), Karina Clécia da Silva Guilherme (São José dos Campos, São Paulo, Brasil) i Helder Henriques (Instituto Politécnico de Portalegre i Universidade de Coimbra, Portugal) analitza la creació dels Centres Cívics Escolars, creats a les escoles públiques i privades, *durant el període de la dictadura civil militar brasilera*. Els autors acoten l'estudi entre els anys 1971 i 1985. Els Centres Cívics Escolars eren uns espais que reunien els estudiants sota la coordinació dels consellers d'Educació Moral i Cívica. La legislació encarregada de la seva regulació va instar les institucions educatives

a desenvolupar tota una sèrie d'activitats extracurriculars, per tal d'involucrar i mobilitzar els alumnes en diverses activitats relacionades amb l'esport, l'oci i la formació cívica i cultural. L'estudi analitza, mitjançant documentació escrita i declaracions orals, com aquestes institucions es van apropiari de les directrius oficials emeses pel Ministeri d'Educació. Una de les conclusions apuntades pels autors fa referència a la forma en què l'organització i la participació en aquests centres influï en els subjectes involucrats en el procés, els quals, de diverses formes, s'apropriaren de les normes, a cops assimilant-les i d'altres transgredint-les.

Dels testimonis orals passem a les fotografies com a font d'investigació. Aquest és el cas de l'article presentat per Xavier Motilla i Sara González, de la Universitat de les Illes Balears (Espanya), en el qual s'utilitzen els testimonis gràfics amb l'objectiu d'apropar-se i analitzar una etapa concreta de la formació del príncep Joan Carles durant el franquisme, la que es correspon amb els seus primers anys de formació secundària i batxillerat a l'Estat espanyol, en tornar de l'exili el 1948 fins a l'any 1954. Concretament, els autors es centren en la imatge i projecció pública que des de la dictadura franquista es va transmetre iconogràficament d'aquest període formatiu del príncep a través de l'anàlisi del fons fotogràfic que es conserva a l'Agència EFE. La finalitat clarament propagandística d'aquesta agència jugarà un paper fonamental en la construcció de tota una escenografia relacionada amb les pràctiques educatives del príncep lligades, d'una banda, a la clàssica formació d'élits, amb activitats de caràcter exclusiu, i, al costat oposat, a una imatge de normalització i propera a la resta de ciutadans.

Tanca aquest monogràfic l'article signat per Felipe Andrés Zurita Garrido (Universidad Bernardo O'Higgins, Xile). En aquest treball, l'autor es qüestiona sobre les estratègies que segueixen els docents a l'hora de continuar amb la seva activitat pedagògica durant la dictadura civil militar xilena (1973-1990). Com una forma d'accés indirecte a les pràctiques docents, s'han revisat algunes de les polítiques educatives públiques que aprovà la Dictadura i que tenien com a principal finalitat regular l'activitat docent. A través d'aquest exercici s'ha treballat amb la idea que és possible traçar alguns dels límits que a nivell normatiu s'establiren per tal de controlar l'activitat dels professionals de l'ensenyança.

En resum, aquest monogràfic presenta al lector una mostra de treballs, realitzats per especialistes de diferents procedències, que han intentat aproximar-se a la realitat de la pràctica educativa desenvolupada en contextos dictatorials mitjançant fonts gràfiques, orals i escrites que ens aporten noves

informacions i perspectives del que fou la vida interna d'algunes institucions educatives. Comprendre la complexitat de les pràctiques educatives, tal com han posat de manifest algunes investigacions recents, requereix de l'ús d'un espectre variat de fonts, diferents i complementàries alhora. Aquesta és la idea que ha articulat aquest monogràfic, el qual no hauria estat possible sense l'esforç de tots els autors que hi han participat. Per això, volem mostrar el nostre més sincer agraïment tant als responsables de la revista *Educació i Història*, per haver acceptat la proposta temàtica, com als diferents especialistes que respongueren a la nostra cridada.